

Илија ЛАЛОШЕВИЋ

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА О ФОРТИФИКАЦИЈАМА БОКЕ КОТОРСКЕ

Кључне ријечи: Фортификација Боке Которске, Фортификације, историјски извори и литература.

Научни интерес за истраживање Боке Которске, њене историје, културе и друштвених особености, а посебно градитељства, релативно се рано појавио, у првом реду кроз објављивање писаних извора, старих рукописних хроника и описа, карактеристичну праксу краја XIX вијека (грађу објавили С. Љубић,¹ Ј. Томић² и др.). Од наслова тога времена релевантних за проучавање фортификација Боке Которске поменућемо дјело Тимотеја Цизиле: „Bove d’oro” (О златном волу) из 1624. године објављено 1888. године,³ и опис Котора и његовог подручја: „Scrittura intorno Cattaro et suo distretto” од Франческа Давиле, млетачког чиновника, из 1645. године, објављен у Венецији 1874. године.⁴

У погледу проучавања фортификацијске архитектуре, у првом реду бављења историјом которске тврђаве, прве деценије XX вијека

¹ S. Ljubić, Commissiones et relationes Venetae I, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium vol. VI, JAZU Zagreb 1876; Isti, Commissiones II, vol VIII, 1877; Isti, Commissiones III, vol. XL, 1880.

С. Љубић, Листине о одношајих између јужнога славенства и Млетачке Републике, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, вол. VII, ЈАЗУ, Загреб 1882.

² Ј. Томић, Меморијал Франческа Борели о Далмацији о првој половини XVIII стољећа, Разна грађа за историју Балканског полуострва, Споменик СКА књ. XLVII, Београд 1909.

³ S. Vulović, Bove d’Oro, Rukopisno djelo benediktinca Kotoranina O. Timoteja Cisilla, Program С.К. Državne velike gimnazije u Kotoru za šk. god. 1887-88., Zadar 1888.

⁴ F. Davilla, Scrittura intorno Cattaro et suo distretto, Venezia, 1874.

доносе краће прилоге домаћих историчара, о појединим интересантним и популарним темама, у локалним листовима и часописима.⁵

Интерес за проучавање историјске грађе, старе штампане графичке документације, која се, између осталог бави изгледима градова, па и градских фортификација Боке Которске, од локалних историчара старије генерације, међу првима је показао Петар Шеровић.⁶

Прву опсежну, студију о которским утврђењима и њиховом историјском развоју израдио је инж. Винко Ђуровић, професор Београдског универзитета,⁷ у току рада екипе Српске академије наука на истраживању Боке Которске (1851-1953.).

У оквиру публикације о обалним утврђењима Јадрана (Поморски зборник ЈАЗУ) Лукша Беритић⁸ обрађује и карактеристична утврђења Боке Которске.

Најзначајнију публикацију релевантне тематике представља књига „Градови и утврђења у Црној Гори”, аутора Павла Мијовића и Мирка Ковачевића.⁹

Поред домаће литературе, фортификације Боке Которске су у пар случајева нашле своје мјесто и у иностраним публикацијама, (аутори: А. Деановић, П. Маркези, И. Лалошевић)¹⁰ иако не у мјери које оне заиста заслужују.

Бранка Скакић је указала на веома богату и драгоцену документацију у разним иностраним архивама и библиотекама, у првом реду Беча и Венеције, која се односи на споменике културе Црне Горе.¹¹

⁵ P. Butorac, Brijeg Sv. Ivana - Simbol grada Kotora, GNVBK, god. br. 1, Kotor 1936.

A. Milošević, Kaštio sv. Ivana poviše Kotora, GNVBK 4-6, Kotor, 1935.

⁶ П. Шеровић, О једном старом опису пута од Венеције до Цариграда, с особитим обзиром на Црногорско приморје ГПМК XI, Котор 1963.

⁷ В. Ђуровић, О зидинама града Котора, Зборник извјештаја о истраживањима Боке Которске II, САН Споменик СВ, Београд 1956.

⁸ L. Beritić, Obalna utvrđenja na našoj obali, Pomorski zbornik JAZU I, Zagreb 1962.

⁹ П. Мијовић, М. Ковачевић: Градови и утврђења у Црној Гори, Београд - Улцињ 1975.

¹⁰ A. Deanović, Dalmazia fortificata, Un concetto di Michele e Gian Girolamo Sanmicheli, Castelli e citta fortificate, Istituto di Urbanistica e Pianificazione, Università di Udine 1989, 27-36.

P. Marchesi, Fortezze veneziane 1508-1797, Rusconi Immagini, Bergamo 1984.

Илија Лалошевић, Kotor Fortress and its Protection and Revitalization, Europa Nostra Bulletin 56-57, The Hague 2003, 29-36.

¹¹ В. Скакић, Popis evidentirane građe o spomenicima kulture Crne Gore iz arhiva u Beču i Veneciji, Zbornik zaštite spomenika kulture XIX, Beograd 1968, 127-133.

Послије земљотреса 1979. године, усљед потребе стварања солидне документационе основе за обнову споменика, објављен је списак сигнатура евидентиране грађе ових архива,¹² коју је, осим грађе бечког архива, аутор овог рада већ систематизовао и проучио у оквиру магистарске тезе (за которску тврђаву),¹³ а углавном прикупио за друге фортификационе пунктове Боке Которске.

У новије вријеме поједини аутори су објавили дио грађе релевантне за ову тему, било да се ради о форми факсимила, преписа, превода или приказа. Јован Мартиновић доноси превод описа и планове Котора, Херцег-Новога и Будве из 1745. године из атласа Фаустина Брашуље,¹⁴ и превод рукописа млетачког пуковника Матије Диксона о стању которског утврђења из 1769. године.¹⁵

У трећој свесци Зборника извјештаја о истраживањима Боке Которске, издатој тридесет година после прве двије објављена су још два значајна извора за праћење развоја и архитектуре утврђења Боке Которске. Глигор Станојевић доноси детаљни попис грађевина Боке, који је по налогу генералног провидура Далмације и Боке Анђела мема IV, израдио инж. Ђакомо Монталботи 1788. године.¹⁶

У истом зборнику Цвито Фисковић даје акварела аустријског пуковника Федора Карачаја, који је 1837. године био заповједник града и тврђаве Котора.¹⁷ Карачај је израдио четрдесет веома реалистичких гравира Боке Которске од којих десетак садрже корисне детаље градских фортификација.

¹² В. Skakić, *Spisak signatura evidentirane građe o spomenicima kulture Crne Gore iz arhiva u Beču i Veneciji*, GPMK XXVII-XXVIII, Kotor 1979-1980, 183-210.

ГПМК XXIX-XXX, Kotor 1981-1982, 99-127 (наставак).

¹³ И. Лалошевић, *Анализа, систематизација и валоризација историјске документације о развоју и архитектури утврђења Котора до почетка XX вијека*, необјављена магистарска теза, Архитектонски факултет у Београду, 1998.

¹⁴ Ј. Martinović, *Opisi i planovi gradova Kotor, Herceg-Novog i Budve iz biblioteke „Marciana” u Veneciji*, GPMK XXVI, Kotor 1978, 125-130.

¹⁵ Ј. Martinović, *Jedan opis utvrđenja Kotor iz 1769. godine*, GPMK XXXVII-XXXVIII, Kotor 1989-1990, 13-26.

¹⁶ Г. Станојевић, *Пописи грађевина Боке Которске из 1788. године*, Зборник извјештаја о истраживањима Боке Которске III, Споменик САНУ CXXVII, Београд 1986, 139-178.

¹⁷ С. Fisković, *Voka Kotorska u akvarelima Fedora Karascau-a iz prve polovice XIX stoljeća*, Зборник извјештаја о истраживањима Боке Которске III, Споменик ЦАНУ CXXVII, Београд 1986, 2003-237

У оквиру Историјско-географског атласа Црне Горе XVI-XX вијека Јефто Миловић је објавио више планова, ведута и гравира градова Боке и њихових утврђења.¹⁸

Преглед старих географских карата и планова Боке Которске дао је колекционар Ђорђе Радивовић,¹⁹ а штампаних венецијских извора за праћење развоја Котора Илија Лалошевић.²⁰

Један од најзначајнијих водова претходног истраживачког поступка односи се на анализу, систематизацију и валоризацију историјске документације значајне за праћење развоја фортификацијске архитектуре. Како је већ речено, ова анализа урађена је за Которску тврђаву,²¹ али не и за друге обрађиване фортификацијске пунктове.

У најраније, боље рећи најстарије сачуване изворе спада група епиграфских споменика, у првом реду захваљујући трајности материјала од којих су израђени (камен). Свакако да су они у свом времену били много рјеђи од записа на папиру и пергаменту, који су само изузетно успјели да се сачувају. Међутим, као и сви други историјски извори и епиграфски споменици имају своја ограничења. Штотовише, та ограничења су бројнија и значајнија него код других врста грађе, у првом реду због шкртости информација узрокованих техником и материјалом израде.

Нажалост, епиграфски споменици античког и средњевјековног периода овог подручја односе се углавном на надгробна обиљежја и сакралне комплексе, евентуално су од помоћи за убикацију урбаних агломерација, а не дају податке о конкретним фортификационим трасама и објектима. Између осталог, ово се може објаснити и чињеницом да је антички и раносредњовјековни одбрамбени градски периметар често био изведен од дрвених облица, палисада.

Епиграфски споменици, писани извори на камену, на фортификацијама Боке Которске јављају се током периода млетачке управе. Обично су уграђивани на видним мјестима, на примјер уз кордон вијенце, у оквиру појединих новоизграђених или реконструисаних партија градског бедема, или његових одбрамбених пунктова, кула и бастиона. По обичајима тога времена уз натпис би био често узидан

¹⁸ J. Milović, Istorijsko-geografski atlas Crne Gore XVI-XX v., Nikšić 1990.

¹⁹ Ђ. Радивовић, Бока Которска на старим географским картама и плановима, Србија и суседне земље на старим географским картама, Београд 1991, 173-188.

²⁰ И. Лалошевић, Венецијанске збирке карата и ведута Котора од XVI до XVIII в., ГПМК XLVII-XLIX Котор 1999-2001, 121-135.

²¹ И. Лалошевић: *Анализа...* н.д.

грб актуелног градског или генералног провидура а ријетко и млетачког дужда.

Ови грбови и натписи су након једне уредбе из XVII вијека,²² често готово систематски обијани, да се поједини представници млетачких породица у далекој провинцији, ван контроле централне власти на би осилили и злоупотребили мандат који им је повјерен. На овај начин су нестали многи аутентични епиграфски извори са најпоузданијим подацима о градитељима, времену подизања и сл. У случајевима гдје су поштеђени макар грбови породица из којих су провидури потицали, на основу њихових спискова који садрже и вријеме трајања мандата, примјеном приближне датације помоћу стилско-хронолошких анализа и упоредних проучавања, често пута се може, са великом дозом сигурности извршити датирање.

Писани извори су без сумње најбројнија и најдуготрајнија категорија историјске документације уопште. Ову групу сачињава веома разноврсна грађа почев од најстаријих повеља на пергаменту, преко докумената судске и извршне власти средњевјековних комуна, па све до аката насталих у нама савременом добу, XX вијеку. Ови извори јављају се у облику рукописа, манускрипта, а од XVII-XVIII вијека и у штампаној форми.

Најзначајнији непосредни историјски извори средњевјековног периода су Статут града Котора и документи судско-нотарских књига. Најстарија грађа ових извора сачувала се од почетка XIV вијека. Одредбе Статута међу општим урбанистичким прописима регулишу и питања везана за градске фортификације, а нотарске књиге их помињу углавном успут, приликом поближег лоцирања оближњих профаних и сакралних грађевина.

Писани извори о развоју и архитектури фортификација Боке Которске млетачког периода представљају најразноврснију и најобимнију категорију релевантне историјске грађе. У историјским архивима и сродним институцијама Котора, Херцег-Новог, Задра, Беча а нарочито Венеције чувају се бројни извјештаји, информације, описи, налози, катастици, инвентари, предмјери, предрачуни, трошковници и друга писана грађа значајна за обрађивану тему.

Разумљиво да једну од најзначајнијих група писане историјске грађе представљају извјештаји представника млетачке власти: на локалном нивоу, у првом реду ректора, провидура, са сједиштем у Котору и Херцег Новом, генералних провидура за Далмацију и Боку са сједиштем у Задру, и представника централне власти, синдика,

²² I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, Kotor 1926, 62.

инквизитора и надзорника тврђава. Из најранијег периода млетачке власти сачувало се сразмјерно мало грађе, па су од великог значаја Дневници Марина Сануто, публиковани у Венецији крајем XIX вијека.²³

Како је речено, веома велику документарну вриједност има грађа која је у оквиру колекције: „Млетачка упутства и извјештаји”, у посљедњем кварталу XIX вијека, у више томова сабрао и објавио члан Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу Симеон Љубић.²⁴ Укупно је, у издању поменуте Академије, изашло три књиге ових извјештаја (1876, 1877 и 1880.). Грађа се углавном састоји од извјештаја провидура и синдика и обухваћен је период од почетка до седамдесетих година XVI вијека. Документе наредног периода, до краја овог вијека (1590. године) сабрао је и обрадио у оквиру четврте књиге издате тек 1964. године, дакле скоро 100 година послје Љубића Грга Новак.²⁵ Љубић и Новак су поменуто грађу пронашли углавном у архивима и библиотекама Венеције и Беча.

Од великог су значаја поменута дјела Тимотеја Цизиле, а нарочито Франческа Давиле, оба настала у првој половини XVII вијека, али са значајним међусобним разликама у погледу објективности и документарности. Цизилино дјело представља хронику, која поред бројних претјераних и непровјерених навода садржи и корисне информације везане за фортификације Боке, посебно которску тврђаву. Још инструктивнији и по документарној вриједности драгоценији је Давилин рукопис. Без обзира што се при класификацији грађе оба ова дјела могу се сврстати у описе, у првом преовлађују елементи хронике, а у другом карактеристике извјештаја.

За проучавање фортификација Херцег Новог, али и њиховог односа са другим утврђеним пунктовима Боке од изузетног су значаја извјештаји генералног провидура Далмације и Боке²⁶ Ђеролама Корнера настали приликом освајања Херцег Новог,²⁷ које су извеле млетачке снаге здружене са локалним становништвом Боке, Црне Горе и Херцеговине.

²³ M. Sanuto, I diarii, I-LVIII, Venezia, 1878-1903.

²⁴ S. Ljubić, Commissiones...

²⁵ G. Novak, n.d.

²⁶ Изворно звање „Provveditore Generale di Dalmazia ed Albania” заправо се односи на Далмацију и Боку, детаљније види: М. Милошевић, Зашто се Бока Которска у млетачким изворима називала „Млетачком Албанијом?”, Зборник извјештаја о истраживањима Боке Которске III, Споменик САНУ, Одјељење историјских наука 5, Београд 1986, 239-243.

²⁷ S. Musić, Izvještaji generalnog providura Dalmacije i Albanije Kornera o zauzimanju Herceg-Novog 1687. godine, Herceg-Novi, 1988.

Многе категорије писаних извора, па и поменути извјештаји, описи и хронике посједују, у мањој или већој мјери елементе путописа. Међутим, до XIX вијека, овај књижевни облик који може понекад, у извјесној мјери послужити и као извор података о градским фортификацијама, врло је риједак. Из средине XVII вијека, када је Бока Которска још увијек била подијељена између Отоманске империје и Републике Св. Марка имамо путопис Евлије Челебије,²⁸ а следећи релевантни путопис са почетка XIX вијека написао је руски официр Броневски.²⁹

Од средине XVIII вијека, у посљедњих неколико деценија млетачке власти јавља се доста обимна категорија писаних извора у коју спадају спискови, рачуни и отпремнице, грађевинског материјала и предмјери, предрачуни, обрачуни и трошковници потребних, односно изведених радова на утврђењима. Ова грађа чува се углавном у оквиру фондова Државног архива у Венецији,³⁰ било самостално, било уз релевантне планове и пројекте.

Катастици инвентари су врста писаних извора карактеристична за посљедње деценије млетачке власти. Они посједују велику документарну вриједност јер су поред цртежа у овом периоду имали и доста опширне текстуалне описе, а и по детаљности приступа умногоме се разликују од каснијих, класичних катастара успостављених почев од XIX вијека.

Велику и веома значајну групу историјских извора чини графичка документација, почев од ликовних аутографских или штампаних представа, па до војно-техничке документације. Због своје природе ова грађа се одликује веома великом документарношћу, посебно планови војних инжењера и надзорника тврђава.

Од краја XVI вијека јављају се у Венецији збирке штампаних карата и ведута у техници бакрореза, тзв. изолари, атласи намијењени превасходно трговцима и поморцима. Ова врста публикација сачувала је континуитет постојања све до појаве фотографије, крајем XIX вијека,

²⁸ E. Ćelebija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, II, Sarajevo 1957.

²⁹ В. Броневски, н.д.

³⁰ Archivio di stato, Venezia (ASV) fondovi:

Provveditori da terra e da mar (PTM)

Provveditori alle fortezze (FORTEZZE)

Provveditori alla sanita (SANITA)

Senato militar

Deputati ed aggiunti sopra il denaro publico.

с тим да је као подлога за гравирање у новије вријеме поред бакра коришћен и челик. Од највећег су значаја дјела чувеног млетачког картографа Коронелија, који је крајем XVII и почетком XVIII вијека начинио прави преокрет у овој области.

Међу архивском грађом од посебног је значаја ликовно-историјска и војнотехничка документација аутографског карактера (уникатни цртежи руком), као што су: стари планови, скице, цртежи, водете и други графички прикази, који су већином рађени као дио извјештаја војних стручњака. Ови извори настали су у периоду од XVII до XIX вијека и чувају се у Државном архиву, библиотеци Марћана и музеју Корер у Венецији и Ратном архиву у Бечу.

Поред наведених врста релевантне грађе постоји и новија, технички прецизнија документација друге половине XIX вијека, као што су геодетски снимци и фотографије. Из историјских извора знамо да су постојале и тродимензионалне представе фортификација - макете,³¹ али су оне изгубљене или пропале. У Војном музеју у Паризу, између осталих постоје и макете бивших тврђава Венеције, које су највјероватније Наполеонови војници приликом освајања пронашли у уредима Републике Св. Марка, али покушаји да се међу њима пронађу предстве неких од тврђава Боке нису уродиле плодом.

Како смо рекли, најзначајнију студију о которским утврђењима и њиховом историјском развоју израдио је проф. Винко Ђуровић.³² Аутор је, не налазећи у литератури готово никаквих података, користио архивску грађу Которског, Задарског а у мањој мјери и Млетачког архива (оставштина Ј. Томића и Архиву САН). Користећи се овом доступном грађом, и вршећи детаљна теренска истраживања проф. Ђуровић је дао најпотпунији и до сада непревазиђени рад. Ипак, немогућност увида у најважније, млетачке архиве, поред великог труда у превазилажењу фактографских празнина, и неспорних резултата на том пољу, има је за последицу отвореност многих питања и нужност ревидовања појединих ставова и закључака.

У оквиру публикације о обалним утврђењима Јадрана Лукша Беритић³³ обрађује и утврђења Боке Которске. Због карактеристика саме теме Беритић не обрађује сасвим детаљно поједине фортификационе пунктове, већ их посматра као дио функционалне цјелине за одбрану Јадрана, који је у изворима обрађиваног периода називан Венецијанским заливом (Golfo di Venezia). Беритић доноси неке зна-

³¹ ASV, FORTEZZE, B. 6-7, B 9-10

³² В. Ђуровић, н.д.

³³ L. Beritić, n.d.

чајне историјске податке као и графичке представе релевантне за проучавање фортификација, у првом реду планове из Бечког ратног архива.

У публикацији „Градови и утврђења у Црној Гори”, аутора Павла Мијовића и Мирка Ковачевића,³⁴ која представља пионирски подухват на овом пољу за шире подручје проучавање, велика пажња посвећена је утврђеним градовима и фортификационим пунктовима Боке Которске. Дјело садржи бројне релевантне информације и корисне анализе и запажања, као и фотодокументацију, старе гравире и планове, од којих су неки тада по први пут објављени.

Имајући у виду наведене објављене историјске изворе и литературу, као и већ обављене студије и систематизацију великог дијела грађе коју би требало објавити, може се сматрати да постоје предуслови за стицање релевантних информација о предмету истраживања. Ово нарочито из разлога што је овој категорији наше културне баштине досад посвећивано релативно мало пажње.

³⁴ П. Мијовић, М. Ковачевић, н.д.

Ilija LALOŠEVIĆ

SOURCES AND LITERATURE ON THE FORTIFICATIONS
IN THE BAY OF KOTOR

Summary

Scientific interest in the research of the Bay of Kotor, its history, culture and social characteristics, appeared comparatively early, primarily through the publication of written sources, old manuscript chronicles and descriptions, characteristic for the 19th century practice. Among those there are significant sources for the study of architecture. In his article the author specifies the sources and literature on the fortifications in the Bay of Kotor.

Regarding the Kotor fortress the most important source is the manuscript “Scrittura intorno Cattaro et suo distretto” by Francesco Daville, Venetian civil officer, from the year 1654, published in Venice in 1874.

As for the study of the fortification architecture, the first decades of the 20th century brought short contributions by native historians. A large-scale study about Kotor fortifications and their historic development was produced by professor Vinko Đurović, and the most significant publication on the relevant topics of a more extensive area is “Towns and fortifications in Montenegro” by the authors Pavle Mijović and Mirko Kovačević.

Taking in consideration the published historic sources and literature, as well as already published studies and systematization of a large portion of the material that should be published, it can be assumed that there are preconditions for obtaining relevant information on fortifications in the Bay of Kotor. Supplementary archival research of relevant historic sources in both home and foreign (Zadar, Venice, Vienna) archives would certainly be beneficial, considering that comparatively little attention has been dedicated to this category of our cultural heritage so far.